

De oudste Antwerpse stadsprivileges

Godfried Croenen

Ongeveer achthonderd jaar geleden verleende de Brabantse hertog Hendrik I twee oorkonden aan de stadsgemeenschap van Antwerpen. De originele charters, bezegeld door de hertog en zijn oudste zoon, de latere Hendrik II, bevinden zich nu in het FelixArchief (*Oud Archief Stad Antwerpen, Stadscharters*, nr. a 1 en nr. a 2).¹ Zij vormen de oudste documenten die bewaard gebleven zijn van het middeleeuwse archief van de stad Antwerpen. Kanunnik Floris Prims noemde deze documenten in zijn *Geschiedenis van Antwerpen* de ‘geboorte-akten der Antwerpsche vrijheid’ en ook latere historici hebben er herhaaldelijk naar verwezen in het kader van het ontstaan van het Antwerpse stadsrecht.² In het licht van de meer dan achthonderdjarige verjaardag van de verlening van deze charters lijkt het nuttig om deze historische bronnen en hun belang voor het Antwerpse stadsrecht kritisch te evalueren.

Datering

De twee oorkonden waarover het hier gaat zijn niet uitgevaardigd op hetzelfde moment. Beide zijn gedateerd in het kalenderjaar 1220. De Brabantse hertogelijke kanselarij volgde in deze periode op het vlak van chronologische gebruiken de Paasstijl, waarbij het jaarcijfer werd veranderd op Pasen en dus niet op 1 januari, zoals we tegenwoordig doen. Het Paasjaar liep dan van Pasen tot Paaszaterdag van het daaropvolgende jaar. Omdat Pasen een veranderlijke feestdag is en in opeenvolgende jaren nooit op dezelfde dag kan vallen, was het Paasjaar dus soms langer en soms korter dan het moderne kalenderjaar. Als gevolg hiervan konden sommige datums in maart of april meer dan eens voorkomen in een bepaald jaar, naargelang ze voor of na Pasen vielen. In het geval dat ons hier interesseert liep het Paasjaar 1220 van 29 maart 1220 tot 10 april 1221.

Charter nr. a 2 is enkel gedateerd in de maand maart (‘anno Domini M^o CC^o XX°, mense martii’). Deze datum wordt door moderne historici steeds omgezet naar maart 1221 (n.st.), waarbij het jaarcijfer gecorrigeerd wordt naar hedendaags gebruik (nieuwe stijl).³ De maand maart van 1221 vormde inderdaad volledig deel van het Paasjaar 1220, aangezien Pasen in 1221 op 11 april viel. Strikt genomen is het echter ook mogelijk dat deze oorkonde in het jaar 1220 was uitgevaardigd,

¹ Ik citeer hier naar de originele charters, die via de website van het FelixArchief digitaal kunnen worden geraadpleegd. Charter nr. a 1 is verschillende keren uitgegeven: J.F. Willems (ed.), *De Brabantsche Yeesten of rymkronyk van Brabant door Jan de Klerk van Antwerpen*, dl. 1 (Brussel, 1839), p. 621–622, nr. 18; M. Martens, ‘Recueil de textes d’histoire urbaine belge des origines au milieu du XIIIe siècle’, in: C. van De Kieft, J.F. Niermeyer (eds.), *Elenchus fontium historiae urbanae* (Leiden, 1967), p. 380–381, nr. 57; A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. 1 (Den Haag, 1970), p. 597, nr. 41 (uittreksels). Een facsimile is te vinden bij F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 2 (Antwerpen, 1846), uitslaand blad tussen p. 2 en 3. Een gedeeltelijke vertaling is te vinden bij Mertens en Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 2, p. 11–12. Een volledig vertaling van beide charters wordt gegeven door F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, nieuwe uitgave, dl. 1 (Brussel, 1977), p. 102–103. Charter nr. a 2 is maar een keer volledig uitgegeven: [A. Anselmo], *Placcaeten, ordonnantien, landt-chartres, blyde-incomsten, privilegien, ende instructien by de Princen van dese Neder-landen, aen de Inghesetenen van Brabant, Vlaenderen, ende andere Provincien, t’sedert ’t jaer M.CC.XX wtgegeven, gheaccordeert, ende verleent* (Antwerpen, 1648), p. 229–230.

² Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, nieuwe uitgave, dl. 1, p. 101–108.

³ Omzetting van zulke historische datums beperkt zich tot het converteren naar Nieuwjaarsstijl, waarbij het jaarcijfer verandert op 1 januari. Geconverteerde datums zijn nog steeds uitgedrukt in de toenmalige Juliaanse kalender en niet in de Gregoriaanse kalender, die tegenwoordig wordt gevolgd en die werd ingevoerd vanaf de zestiende eeuw.

aangezien 29, 30 en 31 maart 1220 eveneens binnen het Paasjaar 1220 vielen, want de datum van Pasen in 1220 was 29 maart. Louter op basis van de datumformule in de oorkonde is het dus niet uit te maken of charter nr. a 2 gedateerd moet worden op [29-31] maart 1220 dan wel op [1-31] maart 1221 (n.st.).

Charter nr. a 1 heeft een meer precieze datering. De dateringsformule van de oorkonde verwijst echter niet naar een maand, maar refereert aan de liturgische kalender. In de meeste tekstedities is de datering van dit stuk dikwijls verkeerd gelezen. J.F. Willems gaf als eerste deze tekst uit in 1839, in de bijlagen bij zijn editie van de *Brabantse Yeesten*, en baseerde zich voor zijn transcriptie spijtig genoeg niet op het bewaarde originele charter maar op een oud afschrift dat de tekst niet heel getrouw weergaf. Prims gebruikte de oudere tekstuitgave van Willems en bekritiseerde diens transcriptie, maar hij beweerde ze gecontroleerd te hebben aan de hand van het bewaarde origineel. Ook M. Martens, die de oorkonde in 1967 opnieuw uitgaf in een verzameling van middeleeuwse stadsoorkonden uit de Zuidelijke Nederlanden, gaf aan dat ze de transcriptie van Willems had verbeterd op basis van het originele charter. Willems, Prims en Martens geven echter allemaal de datum verkeerd weer als ‘anno Domini M^o CC^o XX°, dominica proxima Quadragesime’, waarbij het laatste deel grammatical incorrect is en daardoor ambiguïteit creëert. Prims scheen zich wel bewust van de moeilijkheid maar interpreteerde deze lezing ‘dominica proxima’ als de zondag die het dichtst bij het begin van de Vasten viel, dus de zondag voor of na Aswoensdag. Hij gaf de datum dan als ‘21 of 28 februari 1221’ (p. 648). Alleen Anton Koch, de uitgever van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, die twee korte uittreksels van de oorkonde opnam, gaf de correcte lezing ‘dominica prima’ (‘eerste zondag’).⁴ Met de correcte lezing laat de datum zich zonder problemen oplossen tot ‘de eerste zondag van de Vastentijd’, zijnde 28 februari 1221 (n.st.).

Alle historici hebben tot nog toe impliciet of expliciet aangenomen dat de twee oorkonden nauw met elkaar in verband stonden en kort na elkaar werden uitgevaardigd. Na de verlening van charter nr. a 1, eind februari 1221, zou de hertog dus in de loop van de maand maart 1221 nog een tweede oorkonde (charter nr. a 2) hebben verleend aan de stad Antwerpen. Prims stelt het zelfs voor alsof nr. a 2 ‘enkele dagen later’ werd verleend (p. 103), maar dat is ongetwijfeld te ver gaand. Zelfs als beide documenten dateren uit 1221 is er geen reden om aan te nemen dat ze zeer snel op elkaar volgden. De getuigen die optreden in beide oorkonden overlappen maar gedeeltelijk en de paleografische en diplomatieke kenmerken van de charters zijn duidelijk zo verschillend dat de documenten ongetwijfeld niet zijn opgesteld door dezelfde *notarii*, wat misschien toch wel te verwachten zou zijn voor oorkonden die bijna tezelfdertijd tot stand zouden gekomen zijn.

Externe diplomatische kenmerken

De kanselarij van hertog Hendrik I en de diplomatische kenmerken van de oorkonden die de kanselarij uitvaardigde in naam van deze hertog zijn nog niet goed bestudeerd.⁵ Daardoor is het niet

⁴ Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. 1, p. 597, nr. 411. Het woord ‘prima’ is afgekort in het origineel, waarbij een bovengeschreven letter *i* de letters ‘ri’ representeert. Deze afkorting vindt men ook op regel 2, in het woord ‘primogeniti’.

⁵ De opmerkingen van G. Smets beperken zich tot historische en prosopografische gegevens over de vermoedelijke leden van de hertogelijke kanselarij. Georges Smets, *Henri I, duc de Brabant 1190–1235* (Brussel, 1908), p. 258–267. Recenter onderzoek heeft de kanselarij vooral bestudeerd vanuit de groei van de vorstelijke macht en ontwikkeling van de hertogelijk bestuursinstellingen: Alain Dierkens en David Guillardian, ‘Actes princiers et naissance des principautés territoriales : du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant (XIe–XIIIe siècles)’, *Bulletin de la Commission royale d’Histoire*, 176 (2010), 243–258; Lisa Demets, ‘In omni terra

makkelijk om op basis van de diplomatische kenmerken van de twee charters met zekerheid vast te stellen of ze geheel of gedeeltelijk in de hertogelijke kanselarij tot stand zijn gekomen, dan wel of ze kenmerken vertonen van een beneficiarisredactie. Bij een beneficiarisredactie stond de begunstigde — of een derde partij in opdracht van de begunstigde — in voor het opstellen van de tekst of zelfs voor het vervaardigen van het netexemplaar, de zogenaamde mundering. In het laatste geval werd een volledig afgewerkt charter voorgelegd ter goedkeuring en bezegeling aan de instantie in wier naam de oorkondetekst opgesteld was.

Afgezien van welke conclusies we uit de aanwezige kenmerken mogen trekken, is het in ieder geval duidelijk dat er talrijke verschillen zijn in de externe kenmerken van de twee charters. Die wijzen er op dat de documenten niet op dezelfde manier en dus waarschijnlijk ook niet te samen tot stand zijn gekomen. Vooreerst valt het op dat de beschrijfstof van de twee charters anders is voorbereid. Het perkament van nr. a 1 is gelinieerd met zwarte inkt terwijl het perkament van nr. a 2 gelinieerd werd met loodstift. Andere opvallende uiterlijke verschillen betreffen de manier van bezegeling. Beide charters zijn bezegeld met zegels uit gekleurde was die aangebracht zijn op zijden staarten. Het gebruik van zijde in plaats van de meer gewone perkamenten strookjes duidt er op dat het om belangrijke documenten ging. De zegels van charter nr. a 1 zijn echter uit bruine was op groene zijde terwijl die van nr. a 2 uit groene was zijn op rode zijde. In het geval van nr. a 1 is de zijde bovendien gevlochten tot touwtjes die geknoopt zijn door twee gaten in de vouw, wat een gangbare manier was om textielvezels (vlas, hennep, katoen of zijde) te gebruiken als zegelstaarten. Bij charter nr. a 2 is de zijde echter niet gevlochten tot koordjes, maar als streng gewoon door enkelvoudige snedes in de vouw gestoken. Misschien heeft men nadat de oorkonde al in het net geschreven was en nadat de snedes al aangebracht waren, beslist om toch zijde te gebruiken in plaats van perkamenten staarten voor de bezegeling.⁶

Een paleografische vergelijking van beide charters toont verder aan dat de twee documenten geschreven zijn door twee verschillende scribenten, die een verschillende soort schrift gebruikten. Charter nr. a 1 is geschreven door een scribent die voor de rest geen enkele andere bewaarde originele oorkonde van hertog Hendrik I gemundeerd heeft.⁷ Zijn handschrift is geposeerd en complexer dan dat van charter nr. a 2. Hij gebruikte over het algemeen meer penhalen bij het vormen van de individuele letters en bracht ook meer versieringselementen aan bij de letters en afkortingstekens. Typisch zijn bij hem de hoofdletter *S*, met verdubbelde centrale curve, die zes keer

potestatis mei: discours, macht en legitieme autoriteit in de oorkonden van de hertogen van Brabant (1106–1248)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 95 (2017), 193–218.

⁶ Echt uitzonderlijk is het gebruik van ongevlochten strengen door snedes in de plica echter niet in de oorkonden van Hendrik I want er zijn verscheidene andere charters van hem bewaard die op die manier bezegeld zijn. Anderlecht, Museum Erasmushuis, Archief Kapittel Anderlecht, charters nr. 5 (1195) en 16 (juni 1234); Antwerpen, Rijksarchief, *Onze-Lieve-Vrouwekerk Antwerpen*, Capsa VI Dominorum, nr. 6 (1202); Leuven, Rijksarchief, *Terbank*, nr. 14248/1 ([1203]); Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Charters van Brabant*, nr. 13 (1206); Brussel, Rijksarchief, *Kerkelijke archieven Brabant*, nr. 5567/47 (juni 1227) en 5567/50 (januari 1228 n.s.); Heverlee, Abdijarchief Park, charter nr. 31 (november 1227).

⁷ Van hertog Hendrik I zijn 220 originelen bewaard gebleven. Ik heb het schrift van beide Antwerpse charters kunnen vergelijken met de originelen of reproducties van 144 charters. Van 120 daarvan heb ik foto's geconsulteerd via Philippe Demonty, *Diplomata Belgica: The Diplomatic Sources from the Medieval Southern Low Countries*, eds. Thérèse de Hemptinne, Jeroen Deploige, Jean-Louis Kupper, Walter Prevenier (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), https://www.diplomata-belgica.be/colophon_en.html. Ik duid de referenties naar deze databank steeds aan met de verwijzing 'DiBe' gevolgd door het nummer van de oorkonde. De charters die niet gereproduceerd zijn op de *Diplomata Belgica*-website heb ik rechtstreeks geraadpleegd of aan de hand van reproducties. De volgende personen waren zo vriendelijk om me foto's van enkele charters te bezorgen, waarvoor ik hen zeer dankbaar ben: David Guillardian, Helen Haug, Michel Oosterbosch, Annelies Somers.

voorkomt, en vooral de puntige versieringen (sporen) die hij bijna steeds aanbracht aan de linkerkant van de opgaande schachten van de letters *l*, *b*, *d* en *h* en op de hoofdletters *I*, *R* en *B*, een kenmerk dat verder nauwelijks in de in origineel bewaarde oorkonden van Hendrik I te vinden is.⁸ Zijn schrift sluit meer aan bij het toenmalige boekschrift, onder andere met de letters *f* en stok-*s* (*ſ*), die duidelijk op de schrijflijn staan, en doet daardoor wat ouderwets aan als oorkondeschrift. Wat ook nog archaïsch aandoet is zijn herhaaldelijk gebruik van de stok-*s* aan het einde van woorden en het gebruik van de vorm *v* in plaats van *u* in het midden van een woord wanneer de klinker *u* bedoeld is (in de woorden ‘curia’, ‘super’, ‘fuerit’ en ‘actum’).

Naast het gebruikelijke tiroonse afkortingsteken voor ‘et’, dat in charter nr. a 1 een vrij complexe morfologie heeft in de vorm van een *Z* met een dwarsstreep en dus in vier penhalen werd gevormd, gebruikte de scribent ook meer dan eens een complexe et-ligatuur (‘&’) als afkortingsteken voor de conjunctie ‘et’, een kenmerk dat in deze periode ook eerder aansluit bij boekschrift.⁹ Als afkortingsteken voor samentrekkingen en suspensies schreef deze scribent meestal een horizontale streep boven de letters, recht of enigszins gebogen en soms met een neerhaal aan het einde. Maar als hij verbogen vormen van het bezittelijk voornaamwoord ‘noster’ schreef, gebruikte hij meestal een eigenzinnige en zeer zeldzame manier om deze vormen af te korten: hij verlengde de stok van de letter *r* in het midden van het woord tot onder de schrijflijn en haalde er een horizontale streep door. Op regel 14 valt nog op te merken dat hij het prefix ‘pre-’ in het woord ‘presentibus’ op een vreemde manier afkortte door boven de horizontale afkortingsstreep ook nog eens het conventionele afkortingsteken voor ‘-ur’ toe te voegen, dat hier uiteraard overbodig is.

Verder valt op dat de scribent van charter nr. a 1 voor het woord ‘Item’ op regel 9 geoblungeerd (verlengd) schrift gebruikt. Zulk gemarkeerd schrift werd in oorkonden wel vaker gebruikt, maar dan bijna uitsluitend voor de *invocatio*, een aanroeping van God of the drieëenheid aan het begin van de tekst. Een laatste vermeldenswaardig kenmerk van zijn manier van schrijven is de verbetering die hij aanbracht in de tekst op regel vier. Hier heeft hij een letter *e* geëxpungeerd met behulp van een punt dat hij onder de letter plaatste, waarna hij de correcte letter *i* boven de regel toevoegde. Zulke correctie door expunctie is normaal in boekproductie maar is eerder uitzonderlijk in oorkonden, waar in principe niet aan de tekst mag getornd worden ten einde de rechtsgeldigheid van het document niet in gevaar te brengen.

Alles tezamen bezien geeft charter nr. a 1 de indruk geschreven te zijn door een scribent die niet gewoon was om oorkonden te munderen, en die blijkbaar nogal wat moeite deed om zijn schrift het bijzonder karakter te geven dat paste bij de belangrijkheid van het document. Het gebrek aan routine verraadt zich dan ook in een zekere graad van inconsistentie. Mogelijk was deze scribent eerder gewoon om boeken te kopiëren, wat een verklaring zou kunnen zijn voor een aantal kenmerken van zijn schrift. Maar is ook mogelijk dat zijn normale schrift veel informeler en cursiever was dan wat hij verkieselijk achtte voor een plechtige oorkonde, en dat hij krampachtig meer formele

⁸ Deze versiering komt ook wel voor in een ongedateerde oorkonde van [kort na 3 november 1200] en in een oorkonde van 18 mei 1221 voor de abdij van Averbode, maar in het laatste geval blijft het beperkt tot de eerste regel van de tekst. Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Charters van Brabant*, nr. 8 (DiBe 5622); Geertrui Van Syngel, ‘Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant’ <<http://www.donb.nl/>>, nr. 1200.11.03 [geraadpleegd 18 april 2022]); Averbode, Archief van de abdij, Sectio I, charter nr. 98 (DiBe 33961).

⁹ Françoise Gasparri, *L’écriture des actes de Louis VI, Louis VII et Philippe Auguste* (Genève, 1973), p. 111. Er zijn nog twee charters van Hendrik I waarin beide afkortingstekens samen voorkomen, allebei uit het archief van de abdij van Kortenberg. Beide oorkonden zijn vermoedelijk opgesteld en gemundeerd binnen de abdij. Leuven, Rijksarchief, *Abdij van Kortenberg*, nr. 5885/16 (DiBe 34057) en 5885/18.1 (DiBe 34059).

schriftkenmerken, waarmee hij wel bekend was maar die hij normaal niet zelf gebruikte, trachtte toe te voegen.

Het schrift van charter nr. a 2 verschilt nogal wat van dat van charter nr. a 1. Dit charter is geschreven met een nauwere pen in een cursieve documentaire hand, in een oorkondeschriftstijl die op het einde van de elfde eeuw was ontstaan in de koninklijke kanselarij van het Anglo-Normandische Rijk. In de twaalfde eeuw verspreidde deze stijl zich naar Engelse bisschoppelijke en grafelijke kanselarijen en vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw ook naar de koninklijke en landsheerlijke kanselarijen van het Europese vasteland.¹⁰ In de Brabantse hertogelijke kanselarij werd dit soort schrift al gebruikt vanaf 1191.¹¹ In de Vlaamse en Henegouwse grafelijke kanselarij kwam deze stijl voor vanaf 1195 en werd het de dominante kanselarijstijl ten laatste vanaf 1208.¹² Het is een soort schrift dat voorkwam uit een manier van schrijven die typisch was voor administratieve centra waar het uitvaardigen van oorkonden en andere documenten een routine-aangelegenheid was geworden.

De nauwere pen zorgde er voor dat scribenten meer letters in een keer konden schrijven vooraleer ze de pen terug in de inktpot moest dopen. Dit soort pen maakte het ook makkelijker om penhalen in verschillende richtingen te vormen. In het cursieve documentaire schrift zijn letters in hogere mate gereduceerd tot hun essentiële onderdelen, waardoor ze konden geschreven worden met minder penhalen dan men gewoon was voor boekschrift. Omdat de pen minder werd opgeheven ontstonden er lussen aan bepaalde letters. Opeenvolgende letters werden ook meer en meer aaneen geschreven. Door deze verregaande cursivering konden scribenten in deze stijl sneller schrijven, wat belangrijk was in de context van een actieve kanselarij. Sommige cursieve elementen werd later in gestyleerde vorm geïncorporeerd in een meer geposeerde versies van het oorkondeschrift, een fenomeen dat kan vastgesteld worden in het schrift van charter nr. a 1.

Het schrift van charter nr. a 2 past volledig in deze traditie van cursief documentair schrift. De schachten van *f* en stok-*s* vertonen bijna steeds lussen. De neergaande halen van talrijke letters die in een traditioneel geposeerd boekschrift normaal op de schrijflijn staan — zoals ook in charter nr. a 1 — zijn hier bijna steeds verlengd tot onder de schrijflijn. Ze maken een hoek en buigen dan af naar links volgens een hellingshoek die parallel loopt aan het linkerbeen van de *x*, dat eveneens verlengd wordt tot onder de schrijflijn. Het gaat om de stokken van *i* en *r*, de schachten van *f* en stok-*s*, de laatste stokken van *m* en *n* in finale positie, en het rechterbeen van *N*. De laatste boog van de eind-*s* is eveneens verlengd tot onder de schrijflijn en volgt dezelfde hellingshoek als de naar beneden toe verlengde stokken en schachten, net zoals de staarten van *p* en *q*. De schachten van *h*, *k*, *b*, stok-*s* en *f* leunen steeds lichtjes naar links, maar buigen halverwege af naar rechts volgens dezelfde hellingshoek als de staarten en de verlengde stokken onder de schrijflijn. De schacht van *d* is niet verticaal maar buigt steeds naar links (zogenaamde Lombardische *d*) en is daarna verlengd met een

¹⁰ Teresa Webber, 'L'écriture des documents en Angleterre au XIIe siècle', *Bibliothèque de l'École des chartes*, 165 (2007), 139–165; Gasparri, *L'écriture des actes*, pl. XXX (fig. 33), pl. XLIII (fig. 47), pl. LIV (fig. 60); Marc Smith, 'Le testament de Philippe Auguste (septembre 1222), de la paléographie à l'histoire', *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 159 (2015), 19–52.

¹¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Charters van Brabant*, nr. 5 (DiBe 5511). Een kleurenafbeelding in Van Syngel, 'Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant', nr. 1191.

¹² Walter Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191–aanvang 1206)*, 3 dln. (Brussel, 1964–1971), dl. 1, p. 403–405; Els De Paermentier, *Schrift in dienst van de macht: de grafelijke kanselarij in Vlaanderen en Henegouwen (1191–1244)*, 2 dln. (Hilversum, 2021), dl. 2, bijlage 10: kanselarijhanden 4, 6, 8–9, 11–13, 15–16, 19 en 21–22. Het feit dat kanselarijhanden 7 en 10, die beiden slechts instonden voor de mundering van twee stukken, niet in deze stijl schreven, is misschien een reden om hen toch buiten de grafelijke kanselarij te situeren. Cfr. De Paermentier, *Schrift in dienst van de macht*, dl. 1, p. 170–171, 175.

haal die eveneens naar rechts afbuigt, net zoals de neerhaal van de tiroonse et-afkorting, de aanzetten van V en W in initiële positie en de vlag op de letter e in finale positie. Doordat al deze schuine halen boven en onder de schrijflijn min of meer parallel lopen krijgt het schrift ondanks zijn essentieel cursief karakter toch een zekere calligrafische kwaliteit.

In vergelijking met charter nr. a 1 gebruikte de sribent van charter nr. a 2 enkel de tiroonse et-afkorting, met een eenvoudiger morfologie, in de vorm van een '7' met aanzet maar zonder dwarsstreep. Dit teken werd in twee of drie penhalen gevormd, zonder de pen op te heffen, en kon dus sneller geschreven worden dan met de meer complexe morfologie zoals die voorkomt in charter nr. a 1.

De sribent die charter nr. a 2 heeft gemundeerd heeft nog minstens zes andere hertogelijke oorkonden geschreven tussen 1197 en 1225 alsook een oorkonde waarvan de hertog de bestemming was.¹³ Hij maakte deel uit van een groep van minstens vijf kanselarijhanden die kunnen geïdentificeerd worden op basis van het schrift van de bewaarde originele hertogelijke charters. Hij was waarschijnlijk een van de twee hertogelijke notarii die in de getuigenlijst vermeld werden: meester Reinier van Hoksem en Jan van Sterrebeek. Het is niet meteen duidelijk wat hun taakverdeling was en welke notarius uiteindelijk verantwoordelijk was voor de mundering van het charter. Naast het schrijven van het netexemplaar van de oorkonde, stonden zij waarschijnlijk ook in voor het redigeren van de tekst en voor de bezegeling. De vermelding van twee of drie hertogelijke notarii in de oorkonden die door de kanselarij werden vervaardigd is courant onder de regering van hertog Hendrik I, maar bemoeilijkt uiteraard het leggen van verbanden tussen de kanselarijhanden en de namen van de kanselarijklerken die in de documenten zelf genoemd worden.

Reinier van Hoksem was een Luikse kanunnik die vermeld wordt vanaf 1187.¹⁴ Hij kwam waarschijnlijk voor het eerst voor in de entourage van Hendrik I in 1188.¹⁵ Hij trad voor het laatst op in oorkonden van 1232.¹⁶ Zijn naam komt voor in de getuigenlijsten van talrijke hertogelijke oorkonden, dikwijls in gezelschap van Hendrik, proost van het St.-Pieterskapittel van Leuven, die in 1199 de hertogelijke kanselier werd genoemd, en van een andere lid van de hertogelijke kanselarij ook Reinier genaamd, die kanunnik was te Hoegaarden. Alledrie komen ze voor in een kanselarijorkonde van 1203 voor de abdij van Tongerlo (DiBe 13527) geschreven door een andere hand dan het Antwerpse charter nr. a 2. Het is niet duidelijk wie van hen drieën de mundering van het charter voor Tongerlo verzorgd had, maar dezelfde hand heeft nog twee andere hertogelijke oorkonden gemundeerd (DiBe 4065 en DiBe 34060). De twee Reiniers komen verder ook voor als getuigen in drie oorkonden geschreven in 1205, 1209 en 1212 door een derde identificeerbare

¹³ DiBe 7668 (1197), 12488 (1200), 13439 (1204), 34058 (1210), 16081 (1218), 16144 ([7–30] april 1219), en 26281 (3 februari 1225 n.s.).

¹⁴ E. De Marneffe, 'Documents relatifs à l'abbaye de Heylissem', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique*, 25 (1895), p. 257–258, nr. 34. Hij is mogelijk ook de 'Renerus de Alte Hugades' die vermeld wordt als getuige in een oorkonde van Bertold, aartsdiaken van Luik, uit 1183. Averbode, Archief van de abdij, Sectio I, charter nr. 41. Zie ook Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 261–262; Godfried Croenen, *Familie en macht: de familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven, 2003), p. 236; Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 261–262.

¹⁵ Luik, Archives de l'évêché de Liège, G III 2, fol. 25 v°-26 r° (ongedateerd, ca. maart 1188). De eerste gedateerde hertogelijke oorkonde waarin hij verschijnt, is van 1197: Averbode, Archief van de abdij, Sectio I, charter nr. 50.

¹⁶ H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, dl. 1 : *De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*, vol. 1 (Den Haag, 1979), p. 230–231, nr. 155 (8 februari 1232 n.s.). Hij is vermoedelijk ook de 'magister Reynerus' die vermeld wordt in de hertogelijk oorkonde van 1 mei 1232: Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, p. 236–237, nr. 160.

kanselarijhand (DiBe 26671, 14356 en 14889); in de eerste oorkonde trad ook proost Hendrik op als getuige.

Het tweede lid van de hertogelijke kanselarij dat in charter nr. a 2 genoemd wordt, Jan van Sterrebeek, was Reinier van Hoksems jongere tijdgenoot en een kanunnik van het St.-Pieterskapittel van Leuven.¹⁷ Jan werd voor het eerst vermeld in 1200.¹⁸ Hij verscheen in hertogelijke oorkonden tussen 1205 en 1235.¹⁹ Jan werd in 1225 en 1227 samen met een andere kanselarijkerk, Boudewijn, vermeld in een hertogelijke oorkonde als 'huius kartule confectores' ('de vervaardigers van dit charter').²⁰ Beide charters van 1225 en 1227 zijn door dezelfde kanselarijhand geschreven, waarvan in totaal vijf stukken gekend zijn, maar het is niet uit te maken of deze hand aan Jan dan wel aan Boudewijn moet toegeschreven worden.²¹

Interne diplomatische kenmerken

Net zoals het geschrift zijn de tekstformules die voorkomen in beide oorkonden erg verschillend. Bij gebrek aan een gedetailleerde studie van het diplomatische formulier van de oorkonden van hertog Hendrik I is het onmogelijk om te zeggen welke uitdrukkingen typisch waren voor de Brabantse hertogelijke kanselarij in deze periode. In het algemeen vertonen oorkonden vanaf de dertiende eeuw echter een grote mate van uniformisering. Dit betekent dat veel kanselarijen en schrijfcentra uit hetzelfde arsenaal aan geijkte formules putten, vooral in de meer gestandaardiseerde delen van de oorkondetekst, het begin- en eindprotocol. Daardoor wordt het veel moeilijker om oorkonden uit deze periode te herkennen als kanselarijredacties enkel op basis van de gebruikte formules.²²

Verschillende kenmerken van de formulering van charter nr. a 1 wijzen er echter wel op dat de tekst, of belangrijke onderdelen ervan, niet in de hertogelijke kanselarij tot stand gekomen is. Wat vooreerst opvalt is dat de bekrachtigingsformule met de zegelaankondiging vrij omslachtig is en wat archaïsch aandoet ('Sed ne aliquis ausu temerario presentem paginam presumat violare, ipsam sigillorum nostrorum communivimus appensione.'). Het gebruik van de uitdrukking 'ausu temerario' ('in een roekeloze poging') is vooral typisch voor pauselijke, keizerlijke en bisschoppelijke documenten uit deze periode. De uitdrukking komt af en toe ook wel voor in oorkonden van wereldlijke heren maar het gaat in die gevallen vermoedelijk om beneficiarisoorkonden waarbij de kerkelijke begunstigde de formulering heeft overgenomen uit pauselijke of bisschoppelijk oorkonden uit het eigen archief die als voorbeeld gebruikt werden. Onder de 512 bewaarde oorkonden van Hendrik I, zijn er in totaal maar vier waarin deze uitdrukking gebruikt wordt in de *sanctio* of *corroboratio*.²³ Ook het gebruik van het woord 'communivimus' ('wij hebben bevestigd') in de

¹⁷ Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 262; Croenen, *Familie en macht*, p. 236.

¹⁸ Leuven, Rijksarchief, *St.-Geertrui (Leuven)*, nr. 10256/2.

¹⁹ P.J. Goetschalckx, *Oorkondenboek der Witheerenabdij van S.-Michiels te Antwerpen* (Ekeren, 1909), p. 69, nr. 45 (1205) en pp. 69-70, nr. 46 ([18-30] april 1210 of [1-2] april 1211 n.s.); Mechelen, Aartsbisschoppelijk archief, *Abdij van Villers*, *Cartularium van Velp*, secundus titulus, fol. 58 r°, nr. 1 en 2.

²⁰ Brussel, Archief O.C.M.W., Sint-Janshospitaal, charter nr. 32 (4 februari 1225 n.s.) en Postel, Abdijarchief, charters Valkenswaard, nr. 1 (1227).

²¹ De andere oorkonden zijn DiBe 16924 (1222), 27933 (1223), 25842 (25 juni 1224).

²² Els De Paermentier, 'Le *dictamen* de la chancellerie comtale de Flandre et de Hainaut (1191-1244): méthode d'analyse assistée par ordinateur, résultats et potentialités', *Bibliothèque de l'École Des Chartes*, 169 (2011), 385-426.

²³ Naast de oorkonde voor Antwerpen uit 1221, gaat het om oorkonden uit [1203], voor de leprozerij van Ter Bank, Leuven, Rijksarchief, *Terbank*, nr. 14248/1; uit 1224, voor de abdij van Vorst, E. De Marneffe, *Cartulaire*

corroboratio is in deze periode vrij zeldzaam in de hertogelijke oorkonden. Het komt zes maal voor in het corpus van de bewaarde oorkonden van Hendrik I.²⁴ De enkelvoudsvorm ('communivi') komt daarnaast nog eens vijf maal voor.²⁵

Een laatste element in het slotgedeelte van deze oorkonde dat er op wijst dat de tekst niet binnen de hertogelijke kanselarij is opgesteld is de manier waarop de getuigenlijst gestructureerd is. De tekst vermeldt dat de rechtshandeling plaatsvond in de aanwezigheid van de leenmannen van de hertog ('Actum coram hominibus nostris'), maar de eerste die genoemd wordt is Reinier van Hoksem, die ook in de getuigenlijst van charter nr. a 2 verschijnt. Renier was echter geen leenman van de hertog, maar een geestelijke en één van de belangrijkste leden van de hertogelijke kanselarij.²⁶ Reiniers aanwezigheid moet hier ongetwijfeld in verband gebracht worden met de bezegeling van de oorkonde, maar het zou erg onwaarschijnlijk zijn dat hij zichzelf ten onrechte onder de hertogelijke leenmannen zou plaatsen in een oorkondetekst die hij zelf opstelde.

Het beschikkende gedeelte (*dispositio*) van charter nr. a 1, waarin de hertog en zijn zoon meedelen dat de Antwerpse burgers bepaalde de rechtsregels aangenomen hebben, is vrijwel zeker opgesteld buiten de hertogelijke kanselarij. Dit gedeelte van de oorkonde is vermoedelijk een Latijnse vertaling van een verder niet bewaarde rechtsoptekening in de volkstaal. We weten immers dat dit een normale gang van zaken was bij de verlening van keuren. Kruisheer en Burgers hebben voor de Zeeuwse en Vlaamse steden die in de twaalfde en dertiende eeuw stadskeuren verkregen, aangetoond dat de Latijnse tekst van die oorkonden dikwijls gebaseerd was op stedelijke rechtsoptekeningen in de volkstaal.²⁷ De moeilijkheden die zich voordeden bij het vertalen van een Middelnederlandse tekst naar het Latijn zouden in het Antwerpse geval waarschijnlijk een verklaring bieden voor een aantal onregelmatigheden en onduidelijkheden in de tekst, zoals de spellingsvariatie bij de Latijnse woorden 'burgensium'/'burgentium' en de weinig elegante en grammaticaal incorrecte uitdrukking aan het begin van de meeste regels: 'si quis vero burgensium' ('als iemand van de burgers'). Ook het feit dat de rechtsregels niet altijd erg duidelijk en grammaticaal correct

de l'abbaye d'Affligem et des monastères qui en dépendaient (Leuven, 1894–1901), p. 429–430, nr. 343; en van juni 1227, voor de priorij van Nederwaver, De Marneffe, *Cartulaire*, p. 454–455, nr. 369.

²⁴ De vorm 'communivimus' komt verder nog voor in oorkonden van 22 januari 1200, voor de abdij van Vaucelles, Rijsel, Archives départementales du Nord, 28H 6/154; in twee oorkonden uit 1208, voor de abdij van Heylisse, De Marneffe, 'Documents relatifs à l'abbaye de Heylisse', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique*, 25 (1895), p. 278, nr. 51 en p. 291–292, nr. 62; in een oorkonde van maart 1234 (n.st.), voor de abdij van Herkenrode, Luik, Archives de l'évêché de Liège, G I 1, fol. XXXVIII v°; en in een ongedateerde oorkonde voor de hertogelijke klerk Giselbert, F. Prims, 'Kerkelijke Antwerpen rond 't jaar 1200', in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 17 (1926), p. 412.

²⁵ Twee oorkonden van 24 mei 1197 voor de abdij van Villers, E. de Moreau, *Chartes de l'abbaye de Villers* (Leuven, 1905), p. 75–79, nr. 47 en Rijksarchief Antwerpen, *St.-Bernardsabdij (Hemiksem)*, charter nr. 4; twee oorkonden van 1198 en 1202, voor de abdij van Affligem, De Marneffe, *Cartulaire*, p. 307–311, nr. 228 en p. 318–320, nr. 235; ongedateerde oorkonde [voor 1220] voor de abdij van Villers, Mechelen, Aartsbischoffelijk archief, *Abdij van Villers*, Cartularium van Velp, fol. 5 v°, nr. 20.

²⁶ Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 261–262; Croenen, *Familie en macht*, p. 236.

²⁷ J. G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren: met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Hilversum, 1998), p. 9–34; J.W.J. Burgers, 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 53 (1999), 81–99. Godding meende dat de twaalfde-eeuwse stedelijke wetgeving vooral mondeling werd overgeleverd. Philippe Godding, 'Les ordonnances des autorités urbaines au Moyen Âge. Leur apport à la technique législative', in *Peasants and Townsmen in Medieval Europe: Studia in honorem Adriaan Verhulst*, ed. Jean-Marie Duvosquel en Erik Thoen (Gent, 1995), p. 188–190.

geformuleerd zijn, is vermoedelijk het gevolg van de vertaalslag van het Middelnederlands naar het Latijn.²⁸

Bij de verschillende vormen van de naam Antwerpen liet de opsteller of scribent van charter nr. a 1 bijna steeds de letter *t* achterwege ('Anverpiensis' in plaats van 'Antverpiensis'). Vermoedelijk gebeurde dit onder invloed van de Oudfranse vorm van de plaatsnaam. Dit kan er op duiden dat de opsteller of scribent Romaanstalig was.²⁹ Een bijkomende aanwijzing in die richting is het feit dat hij de voornaam van Wouter Clutinc, die als getuige optrad, niet schreef volgens de Germaanse spelling als 'Waltero' (zoals in charter nr. a 2) maar eerder als 'Galtero', wat overeenkomt met de Oudfranse vorm 'Gautier'.

Inhoud

Beide hertogelijke oorkonden verlenen rechten aan of bevestigen rechten van de Antwerpse burgers. De 'dilecti burgenses nostri de Antwerpia' (charter nr. a 1) en de 'burgenses nostros in Antuerpia' (charter nr. a 2) worden telkens duidelijk vermeld als de beneficiarissen. Om welke rechten het eigenlijk gaat en wat dus de eigenlijke inhoud is van beide documenten is minder vanzelfsprekend en hierover zijn nogal wat uiteenlopende meningen lezen in de historische literatuur. Dikwijls worden de charters vermeld als de oudste schriftelijke erkenning door de landsheer van het Antwerpse stadsrecht, maar uit de teksten zelf blijkt hun reikwijdte toch wel veel beperkter te zijn.

Met charter nr. a 1 bevestigde de hertog in hoofdzaak een aantal rechtsregels betreffende de rol van de Antwerpse schepenen inzake de zogenaamde vrijwillige rechtspraak, in gevallen waarin Antwerpse burgers onroerend goed (allodia, cijnsgronden, leengoederen, pandgoederen) verwierven die buiten het rechtsgebied van de Antwerpse schepenenbank lagen. Het ging er vooral om dat een getuigenis van de stadsschepenen betreffende de bezits- of eigendomsrechten van een Antwerpse burger rechtsgeldig en voldoende werd geacht. Daarnaast bevestigde de hertog met dit charter ook enkele bepalingen inzake het afdwingen van betalingen aan Antwerpse schuldeisers. De hertog lichtte toe dat de burgers zelf met zijn toestemming deze regels onder elkaar hadden afgesproken ('dilecti burgenses nostri de Antwerpia tali modo inter se ordinauerunt') en dat dit gebeurde met zijn toestemming en met die van zijn oudste zoon ('de consensu nostro et dilecti filii nostri Henrici primogeniti'). In die zin is het dus een 'keure' of 'electio', een geheel aan rechtsregels die door de burgers zelf gekozen zijn en daarna door de landsheer bevestigd.³⁰ Smets heeft deze oorkonde en de verschillende rechtsregels die erin staan opgetekend uitgebreid besproken.³¹ Ph. Godding verwees ernaar in zijn onderzoek naar de buitenstedelijke jurisdictie van de Brabantse schepenenbanken.³²

²⁸ Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 285, noot 1.

²⁹ Maurits Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland, vóór 1226* (Brussel, 1960), dl. 1, p. 61–62.

³⁰ Herman Vander Linden, *Histoire de la constitution de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Gent, 1892), p. 34 (n. 1); Floris Prims, 'Het keurboek van Antwerpen en het probleem der stadskeuren', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, (1932), 446–447; Jean-Marie Cauchies, 'Service publics et législation dans les villes des Anciens Pays-Bas. Questions d'heuristiques et de méthode', in *L'Initiative publique des communes en Belgique, fondements historiques (Ancien Régime). 11e Colloque International, Spa, 1-4 sept. 1982. Actes* (Brussel, 1984), p. 642–653; Philippe Godding, 'La « keure » bruxelloise de 1229. Une relecture', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, 63 (1999), p. 121–126, 145–146; Burgers, 'Het ontstaan'.

³¹ Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 284–285.

³² Philippe Godding, 'Les conflits à propos des lettres échevinales des villes brabançonnaises (15e-18e siècles)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 22 (1954), p. 315 (noot 17), p. 309 (noot 5) en p. 317 (noot 24).

Prims gaf een heel eigenzinnige interpretatie aan dit document, want hij meende dat de hertog hiermee aan de burgers de 'libertas' verleende. Hieronder verstond Prims enerzijds de bevrijding van alle heerlijke rechten waaraan individuele burgers voorheen onderworpen waren, en anderzijds het recht op een eigen stadsbestuur. Deze redenering is enigszins bevreemdend aangezien in charter nr. a 1 het woord 'libertas' zelf niet wordt gebruikt — charter nr. a 2 is de enige oorkonde die de term effectief vermeldt. Volgens Prims bevat de passage van charter nr. a 2 waarin deze term voorkomt echter een impliciete terugverwijzing naar charter nr. a 1. Deze weinig overtuigende hypothese trachtte de Antwerpse historicus hard te maken aan de hand van een omstandige en soms moeilijk te volgen bewijsvoering die uiteindelijk niet overtuigt.³³

Avonds en Steurs meenden dat de hertog met charters nr. a 1 en a 2 de voornaamste gewoonterechtelijke regels van de stad Antwerpen codificeerde.³⁴ Deze interpretatie kan moeilijk opgaan voor charter nr. a 1. Hoewel het mogelijk is dat sommige van deze regels al enige tijd in voege waren maakt de oorkonde toch wel duidelijk dat het niet gaat om oud gewoonterecht maar om stedelijke wetgeving, die het gevolg was van een beslissing die de burgers zelf namen.

F. de Nave, R. van Uytven en J. Van Gerven gingen niet in op charter nr. a 1 maar zij vermeldden wel charter nr. a 2.³⁵ Volgens De Nave verwierf Antwerpen hiermee stadsrechten. Dit is een wat vreemde voorstelling van zaken want het feit dat de hertog reeds in 1209 of 1210 aan de nieuwe stad Herentals dezelfde rechten als Antwerpen verleend had, bewijst dat het in charter nr. a 2 niet kan gaan om een nieuwe stadsrechtenverlening.³⁶ Van Gerven verwees naar het charter als een 'keure' die een reeds lang bestaande toestand bevestigde. Van Uytven meende dat door het charter het Antwerpse stadsrecht zijn schriftelijke bevestiging kreeg. Technisch gezien is Van Uytven misschien wel correct, aangezien er geen oudere hertogelijke oorkonden bewaard zijn die iets zeggen over het Antwerpse stadsrecht, maar zijn karakterisering is wel erg genereus, aangezien het charter maar welgeteld veertien regels tekst omvat, waarvan maar minder dan de helft expliciet aan de Antwerpse privileges gewijd is.

Charter nr. a 2 bevat slechts twee onderscheiden bepalingen. Vooreerst deelde de hertog in korte bewoordingen mee dat hij aan de Antwerpenaren 'hun oude vrijheid had teruggegeven' ('antiquam eorum libertatem ipsis reddidimus') zonder evenwel te expliciteren wat hij hier precies mee bedoelde. Vervolgens bepaalde hij dat de stad in het algemeen vrijgesteld was van heffingen, behalve dat ze hem een bede van 100 pond Leuvens verschuldigd was in een aantal precies omschreven gevallen.³⁷ Daarvan gaf hij een opsomming: wanneer hij vertrok op of terugkeerde van kruistocht, bij de ridderslag van zijn zoon, bij het huwelijk van een van zijn kinderen of wanneer hij

³³ *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 1, p. 104–108.

³⁴ P. Avonds, 'Van gemeenschap naar plutocratie', in: Van Isacker en Van Uytven (eds.), *Antwerpen*, p. 61; W. Steurs, 'De stedelijke expansie', in: C. Bruneel e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden* (Leuven, 2004), p. 79.

³⁵ F. de Nave, 'De vrijheid van Antwerpen (vanaf de middeleeuwen tot de tijd van Rubens)', in: L. Voet (ed.), *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw: topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis* (S.l., 1978), p. 59; R. van Uytven, 'Rijnhaven en regionale markt met internationale jaarmarkten', in: Karel Van Isacker en Raymond van Uytven (eds.), *Antwerpen: twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen, 1986), p. 40; Jan Van Gerven, 'Antwerpen in de XIIIe eeuw: de bescheiden opkomst van een stad', *Belgische tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 94 (2016), p. 221.

³⁶ Alphonse Wauters, *De l'origine et des premiers développements des libertés communales en Belgique, Preuves* (Brussel, 1869), p. 68.

³⁷ G. Smets geeft dan ook de inhoud van het charter het beste weer als hij schrijft dat het 'n'est qu'un rappel des exemptions dont jouissaient les bourgeois', Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 281.

samen met andere Rijksvorsten door de keizer of Roomskoning werd opgeroepen om deel te nemen aan een Rijksdag.

De tweede bepaling van de oorkonde, waarin de omstandigheden omschreven worden waaronder de stad verplicht was om de bedes te betalen, laat aan duidelijkheid weinig te wensen over, maar dit handelt maar over een zeer beperkt deel van de stadsrechten. Net zo min als de tekst van charter nr. a 1 kan dit punt dus aanzien worden als een algemene verlening of bevestiging van stadsrechten. In dat opzicht is charter nr. a 2 niet vergelijkbaar met andere Brabantse stadsoorkonden verleend door hertog Hendrik I, waarin hele collecties rechtsregels gecodificeerd werden, zoals in de oorkonden verleend aan Vilvoorde (1192), Genappe (1211), Zoutleeuw (1 april 1214), Diest (25 februari 1229), en Brussel (10 juni 1229).³⁸ De oudste vergelijkbare hertogelijke stadsoorkonde voor Antwerpen die een codificatie inhoudt van een breed spectrum aan stedelijk recht en stedelijke privileges is het charter verleend door hertog Jan I op 21 februari 1291, de Antwerpse versie van een privilege dat verschillende steden toen ontvingen.³⁹

Als charter nr. a 2 inderdaad een verlening of een bevestiging van het stadsrecht inhoudt, zoals in de historische literatuur wordt beweerd, dan moet die algemene verlening dus te zoeken zijn in de eerste zeer korte bepaling. Zoals Prims reeds opmerkte bevat deze passage twee termen waarvan de betekenis enigszins ambigu is. Enerzijds is er het werkwoord 'reddere', dat de rechtshandeling weergeeft, en anderzijds is er de term 'libertas', het voorwerp van die rechtshandeling. Beide termen ('reddere' en 'libertas') worden gekenmerkt door een graad van polysemie maar in de context van de oorkonde is het toch wel mogelijk om vat te krijgen op wat er waarschijnlijk bedoeld wordt.

De term 'libertas'/'vrijheid' kan in de middeleeuwen zowel positief als negatief gedefinieerd worden. Bij een positieve definitie verwijst de term zeer breed naar rechten die een persoon of gemeenschap kan uitoefenen zonder opgelegde beperkingen of zonder toezicht vanwege andere instanties. In de context van middeleeuwse stadsrechten gaat het dan dikwijls concreet om het geheel aan het stedelijk gewoonterecht, om de onafhankelijke stedelijke rechtspraak en om het eigen bestuur. Daarvan afgeleid kan de term ook verwijzen naar het hele territorium waarbinnen het stadsrecht in voege was, of het deel van het ressort dat buiten de stadsomwalling was gelegen.⁴⁰

Deze territoriale betekenis van 'libertas' lijkt zeker niet toepasselijk in de context van charter nr. a 2. Het is in principe wel mogelijk dat de term 'libertas' in deze context naar het hele stadsrecht verwees en dat de hertog met deze oorkonde dus een erg laconieke schriftelijke bevestiging gaf van het geheel van het Antwerpse stedelijke gewoonterecht. Dit is duidelijk de interpretatie die Avonds, Steurs, Van Uytven en Van Gerven voor ogen hebben. Een betere manier om de draagwijdte van de term in deze context te begrijpen lijkt echter om de eerste bepaling in verband te brengen met de rest van de oorkonde, waarin sprake is van de vrijstelling van bedes buiten de zogenaamde feodale gevallen. De 'vrijheid' waarvan sprake is in de eerste bepaling dient immers vooral te worden verstaan als de vrijstelling van heerlijke en landsheerlijke heffingen. Dit sluit perfect aan bij het gebruik en de betekenis van de term 'libertas' in de oorkonden die hertog Hendrik I verleende aan de

³⁸ Martens, 'Recueil de textes d'histoire urbaine', p. 353–355, nr. 42, p. 368–369, nr. 52, p. 386–394, nr. 60–61; G. Despy, L. Zylbergeld, 'Jodoigne ou Genappe ? Sur une charte de franchise d'Henri Ier de Brabant (1211)', *Annales de la Société archéologique de Nivelles*, 20 (1968), p. 27–29.

³⁹ Raymond van Uytven, 'Standenprivileges en -bedes in Brabant onder Jan I (1290–1293)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 44 (1966), p. 436–456.

⁴⁰ De Nave, 'De vrijheid van Antwerpen'.

inwoners van Halen (1206), Neerijse (1211) en Zoutleeuw (1213).⁴¹ Als de term 'libertas' in charter nr. a 2 dus een veel beperktere betekenis heeft dan meestal aangenomen wordt, dan ligt het ook voor de hand om in de samenstelling 'antiqua libertas' een verwijzing te herkennen, niet naar het geheel van het oude stadsrecht, maar eerder naar de zogenaamde burgvrijheid. Dit was de tolvrijstelling die keizer Otto I op het einde van de tiende eeuw aan de Antwerpenaren en de inwoners van omliggende dorpen had toegekend in ruil voor hun medewerking aan het onderhoud van de keizerlijke burcht te Antwerpen, die kort voor 980 gebouwd was.⁴²

Deze specifieke interpretatie van de term 'libertas' in charter nr. a 2 helpt ook om de andere moeilijke term ('reddere') beter te verstaan. De normale betekenis is 'teruggeven' of 'herstellen naar een vroegere toestand'. Als we 'antiqua libertas' interpreteren als een verwijzing naar het hele stadsrecht en het geheel van de stedelijke privileges, dan zou de eerste bepaling van de oorkonde impliceren dat de burgers hun voorrechten en gewoonterecht op een bepaald moment verloren hadden, en dat de hertog hun deze restitueerde. Dit is de conclusie die A. Wauters trok uit deze passage, maar ze lijkt moeilijk verdedigbaar want er is verder geen enkele aanwijzing dat de stedelingen in deze jaren hun stadsrechten verloren hadden.⁴³ Nog ca. 1209 verleende de hertog immers het Antwerpse recht aan de nieuwe stad Herentals. De Antwerpenaren stelden hierover in 1210 een eigen oorkonde op, die de oudste vermelding bevat van het Antwerpse stadszegel, een materieel symbool van de stad en haar rechten.⁴⁴ In zijn belening van Gillis van Breda in 1212 verwees hertog Hendrik I naar Antwerpen als een van zijn 'opida nostra ab antiquo edificata'.⁴⁵

⁴¹ Wauters, *De l'origine, Preuves*, p. 64: 'hominibus nostris de Halen concessimus *immunitatem* istam videlicet quod sint *liberi* per totam terram nostram ab exactione telonei et quodam iure quod lot nuncupatur. Preterea eis indulgimus quod sint *liberi et immunes* a quadam exactione qua tenebantur obnoxii quando quis eorum filium suum maritabat vel filiam suam nuptui dabat ea quadam pecunia quod aflif dicitur et ab omni gravamine et incompetenti extorsione nisi forte filium [nostrum] contrahere vel miliciam agredi vel filiam nostram nubere vel nos trans Alpes proficisci contingat. Et quia hanc *libertatem* eis concessimus ...'; Willems (ed.), *De Brabantsche yeesten*, dl. 1, p. 617–618, nr. 13: 'Sciatis quod talem *libertatem* concessimus et dedimus omnibus manentibus et ad manendum venientibus in advocatia nostra apud Nederysche quod *liberi* erunt a manipulis, a mortua manu et ab omnibus exactionibus preter quam si filium militem faciamus vel filiam nuptui demus vel peregrinationem faciamus'; Martens, 'Recueil de textes d'histoire urbaine', p. 368–369, nr. 52: 'talem *libertatem* contulimus omnibus burgensibus in opido nostro de Lewe manentibus : quod *liberi* erunt ab omni exactione sive precaria, ab omni telonio, ab omni expeditione, ...' (mijn cursivering).

⁴² K. G. Van Acker, 'De "Libertas castrensis operis" van Antwerpen en de Ottogracht te Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 41 (1987), 1–9; Adriaan Verhulst, 'The Origins and Early History of Antwerp (7th-12th Centuries)', in Adriaan Verhulst (ed.), *Rural and Urban Aspects of Early Medieval Northwest Europe* (Aldershot, 1992), artikel XIV, p. 13–18; Steurs, 'De stedelijke expansie', p. 79.

⁴³ Alphonse Wauters, *Les libertés communales: essai sur leur origine et leurs premiers développements en Belgique, dans le nord de la France et sur les bords du Rhin* (Brussel / Parijs, 1878), p. 742.

⁴⁴ Bijna alle Antwerpse historici stellen ten onrechte dat de oudste vermelding van een stadszegel dateert van het einde van de twaalfde eeuw, maar dit is niet correct. Vermoedelijk steunen ze allemaal op Prims, die inderdaad meende dat er sprake is van het Antwerpse stadszegel in het verdrag gesloten tussen de hertog van Brabant en de graaf van Henegouwen op 20 augustus 1194 (Bergen, Archives de l'Etat, *Trésorerie des comtes de Hainaut*, charter nr. 6). Het originele charter vermeldt wel de 'burgenses oppidorum meorum videlicet de Anwers ...', maar er is verder geen sprake van stadszegels; het charter is enkel bezegeld door de hertog. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, nieuwe uitgave, dl. 1, p. 62 en 96; Avonds, 'Van gemeenschap naar plutocratie', p. 221; Jos Van den Nieuwenhuizen, 'Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)', in: Raymond Van Uytven e.a. (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel, 2000), p. 462; Van Gerven, 'Antwerpen in de XIIIe eeuw', p. 221.

⁴⁵ M. Dillo, G.A.M. Van Syngel, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom*, dl. 1 (Den Haag, 2000), p. 150–155, nr. 937.

De beperktere interpretatie van charter nr. a 2 met een focus op de vrijstelling van hertogelijke heffingen en beden laat ons ook toe om de context van de oorkonde beter te begrijpen. Het is daarbij belangrijk om in overweging te nemen dat de landsheren stedelijke privilegeoorkonden altijd verleenden in een bepaalde politieke context, waarbij zij iets in ruil verwachtten of hadden gekregen van de begunstelingen.⁴⁶ In dit geval ligt het voor de hand om te veronderstellen dat er een verband is tussen het enige expliciet beschreven voorrecht in de oorkonde en de politieke context waarin de oorkonde tot stand kwam. Het is dus waarschijnlijk dat de burgers van Antwerpen, ten tijde van de verlening van de oorkonde, aan de hertog een bede hadden toegestaan. De hertogelijke oorkonde moest dan fungeren als de geschreven garantie dat deze toegestane bede in de toekomst niet als precedent zou kunnen aangeropen worden om verregaandere beden te eisen, van een hoger bedrag of buiten de genoemde gevallen. Het is ook mogelijk dat de Antwerpenaren rond 1220/21 aan de hertog een buitengewone bede toegestaan hadden, hoger dan het bedrag van honderd pond Leuvens of buiten de omschreven gevallen, maar in ruil daarvoor bevestigd wilden zien dat dit een uitzonderlijke gunst geweest was waartoe ze voortaan niet verplicht waren.⁴⁷

Als de Antwerpenaren inderdaad aan de hertog een buitengewone bede hadden toegekend, valt het werkwoord 'reddere' ook perfect te begrijpen. De stedelingen hadden in dit scenario immers theoretisch afgezien van hun recht op vrijstelling van belasting door een bede toe te kennen waartoe ze volgens hun privileges niet verplicht waren. Met de oorkonde 'restitueerde' de hertog vervolgens het privilege van de bedevrijheid en bevestigde hij het. De reden voor de verlening zou ook het gevolg kunnen zijn van een zekere rechtsonzekerheid die was ontstaan door het groot aantal gelegenheden in de eerste decennia van de dertiende eeuw waarbij de hertog beden kon vragen aan de stad: in de context van zijn eigen huwelijk in 1213 en van de huwelijken van zijn zoon en dochters (in 1206, 1213, 1214, 1215 en 1220). Zulke rechtsonzekerheid kan de reden geweest zijn voor de stad om een geschreven document aan te vragen dat haar privileges moest veiligstellen.

Als we de verlening van het charter nr. a 2 bekijken vanuit deze optiek is het ook mogelijk om aannemelijk te maken dat de oorkonde niet verleend was in maart 1221 (n.s.), maar eerder aan het begin van het Paasjaar 1220, op 29 maart. In het voorjaar van 1220 nam hertog Hendrik I immers deel aan een belangrijke Rijksdag in Frankfurt, waar Roomskoning Frederik II een aantal beslissingen nam vooraleer naar Rome te vertrekken voor zijn kroning als keizer.⁴⁸ Hendrik I was begin april reeds in Keulen en was tussen 17 april en 1 mei in Frankfurt.⁴⁹ Het Antwerpse privilege is in deze periode een van de weinige Brabantse stadsoorkonden waarin hertogelijke deelname aan een Rijksdag wordt genoemd als reden voor betaling van een hertogelijke bede.⁵⁰ Dat wijst er misschien op dat

⁴⁶ Van Uytven, 'Standenprivileges en -beden', p. 421–431.

⁴⁷ Het stadsprivileges van 1291 was eveneens verleend in de context van hertogelijke beden, die in de aanhef van de oorkonde werden vermeld. Artikel drie omschrijft zeven gevallen waarin de stad beden verschuldigd is. Van Uytven, 'Standenprivileges', p. 428–429, 440–441.

⁴⁸ Smets, *Henri I, duc de Brabant*, p. 163–165.

⁴⁹ De afstand tussen Antwerpen en Keulen was vrij groot om in drie dagen af te leggen, maar in principe wel haalbaar voor reizigers te paard. De bewering van Prims dat op Pasen 1220 Simon Nose nog proost was van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen, zou wel een tegenargument zijn tegen deze datering, aangezien charter nr. a 2 onder de getuigen reeds de volgende proost, Jan van Sterrebeek, vermeldt, maar Prims geeft geen bewijs voor deze bewering, Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, nieuwe uitgave, dl. 1, p. 109. Jan was zeker al proost in mei 1220, F. Prims, 'Kerkelijk Antwerpen rond 't jaar 1200', in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 17 (1926), p. 414–415, bewijsstuk nr. 12.

⁵⁰ De bepaling komt ook voor in de stadsoorkonde verleend aan 's-Hertogenbosch, Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, p. 126–134, nr. 77.

Antwerpen inderdaad in 1220 een bedde had betaald om de buitenlandse politieke ambities van de hertog mede te bekostigen en hem toe te laten deel te nemen aan de Rijksdag van Frankfurt.

Als charter nr. a 2 in een alternatief scenario toch in het voorjaar van 1221 moet gedateerd worden ligt het voor de hand een verband te zien met een bedde in verband met het tweede huwelijk van Maria, de oudste dochter van de hertog. Zij was sinds 1218 weduwe van de Duitse keizer Otto IV en ging een tweede huwelijk aan met Willem I, graaf van Holland.⁵¹ Dit huwelijk vond plaats eind juli 1220, maar het is mogelijk dat de bedde die de stad Antwerpen ter gelegenheid van dit huwelijk verschuldigd was, pas in het voorjaar van 1221 betaald werd en dat in die context de beide hertogelijke charters verleend werden. In charter nr. a 1 wordt immers expliciet verwezen naar de aanwezigheid in de stad van de Hollandse graaf en zijn vrouw in februari 1221. De reden daarvoor was dat de hertog zijn dochter en nieuwe schoonzoon beleende met de helft van Schakersloo, een heerlijkheid op de rechteroever van de Schelde ten noorden van Bergen op Zoom, waartoe een belangrijke tol behoorde, waarvan de hertog de andere helft in leen gegeven had aan Gillis van Breda.⁵²

Het Antwerpse stadsrecht in de dertiende eeuw

Uit bovenstaande discussie blijkt dat de twee Antwerpse charters van 1220/21 slechts een beperkte reikwijdte hebben en dus moeilijk kunnen aanzien worden als een bevestiging en codificatie van het hele toenmalige Antwerpse stedelijke recht. Het is mogelijk dat een hertogelijke oorkonde waarin de stadsrechten bevestigd werden wel bestaan heeft maar niet bewaard gebleven is. Zulk charter zou verloren gegaan kunnen zijn in de perikelen rond de opvolging van hertog Jan III, die stierf in 1355. De Vlaamse graaf Lodewijk van Male werd toen uit hoofde van zijn vrouw stadsheer van Antwerpen en heeft in 1356 of 1357 uit het archief van de stad stadsprivileges in beslag laten nemen. Een deel daarvan is nooit gerestitueerd.⁵³ Het is mogelijk dat sommige stadscharters toen ook verloren zijn gegaan, waaronder een oudere oorkonde van Hendrik I.

Een meer voor de hand liggende verklaring is echter dat de stad het aan het begin van de dertiende eeuw opportuun vond om, in tegenstelling tot 's-Hertogenbosch en een aantal kleinere Brabantse steden en nieuwe stadsstichtingen, geen uitgebreid gecodificeerd stadsrecht te ontvangen. De afwezigheid van een hertogelijke oorkonde waarin het stedelijk strafrecht en privaatrecht grotendeels was vastgelegd betekende immers dat de stad meer controle behield over haar eigen recht en het kon laten evolueren op een manier die voor haar voordelig was. Wat de stad aan het begin van de dertiende eeuw wel verlangde was om die aspecten te laten bevestigen door de landsheer waarvoor ze van hem afhankelijk was. De twee oorkonden van 1220/21 zijn daar goede voorbeelden van. De uitbreiding van de bewijskracht van de stadsschepenen inzake vrijwillige rechtspraak in het ressort van externe schepenbanken, cijnshoven en leenhoven konden de schepenen immers niet afdwingen zonder de medewerking van de landsheer (charter nr. a 1). Dit gold evenzeer voor de vrijstelling van landsheerlijke bedden (charter nr. a 2). Deze charters zijn in dat

⁵¹ E. H. P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland: huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen, 1987), p. 85–88.

⁵² Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. 1, p. 597–598, nr. 412; Dillo, Van Synghel, *Oorkondenboek van Noord-Brabant, II. Breda en Bergen op Zoom*, dl. 1, p. 150–155, nr. 937.

⁵³ Frédéric Verachter, *Inventaire des anciens chartes et privilèges et autres documents conservés aux archives de la ville d'Anvers, 1193–1856* (Antwerpen, 1860), p. I–V. Een aantal van die in beslag genomen charters werden in de negentiende eeuw toegevoegd aan de Charters van Brabant op het Algemeen Rijksarchief. Erik Aerts, *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers* (Brussel, 1996), p. 445.

opzicht ook vergelijkbaar met latere hertogelijke privileges die aan de stad verleend werden door de hertogen Hendrik III in 1250 en 1260, waarin telkens ook maar beperkte rechten werden toegekend.⁵⁴

De vaststelling dat de oudste Antwerpse stadsoorkonden geen uitgebreide codificatie vormen van het stadsrecht is niet ongewoon als we Antwerpen vergelijken met de andere Brabantse hoofdsteden. De stad 's-Hertogenbosch was een nieuwe stadsstichting die ca. 1196 van de hertog stadsrechten ontving.⁵⁵ Net als bij andere nieuwe stadsstichtingen was het Bossche charter vrij uitgebreid. Maar als we de vroegste bewaarde hertogelijke oorkonden in overweging nemen die verleend werden aan Brussel (10 juni 1229) en Leuven (1221 en maart 1234 n.s.) dan zien we dat die, hoewel uitgebreider dan de Antwerpse charters van 1220/1, toch ook beperkt zijn in reikwijdte en min of meer ad hoc verleningen te zijn die binnen een concrete context tot stand kwamen.⁵⁶

Het Brusselse charter van 1229 richtte zijn bijna uitsluitend op maatregelen om het geweld binnen de stad als gevolg van vetevoering aan banden te leggen.⁵⁷ Net als bij het Antwerpse charter van 28 februari 1221 gaat het in het Brusselse geval om een 'keure', rechtsregels die gekozen waren door de burgers en geconfirmeerd door de landsheer. De precieze historische context van de toekenning van die keure is verder onbekend, maar had ongetwijfeld te maken met de dringende noodzaak om een reële toestand binnen de stad onder te controle te krijgen.

Ook de Leuvense charters lijken vooral in te spelen op specifieke problemen en historische contexten, maar dan van een heel andere aard dan de Brusselse en Antwerpse oorkonden. Het charter van 1221 was vrij beperkt aangezien de hertog hiermee enkel de jurisdictie van de Leuvense gildemeesters bevestigde. Het meest uitgebreide charter van de vier charters van 1234 focuste op hertogelijke schulden en op de competentie van de Leuvense schepenbank inzake strafrechtelijke zaken. De concrete aanleiding voor het verlenen van dit charter is niet echt duidelijk maar de tekst herneemt grotendeels een hertogelijk charter dat Hendrik I het jaar daarvoor had verleend aan de inwoners van Graven in Waals-Brabant (Grez) en dit was misschien de reden waarom Leuven dezelfde privileges wilde bevestigd zien in een hertogelijk charter.⁵⁸ Met de drie andere charters van 1234 bevestigden de hertog en zijn oudste zoon een tijdelijke vrijstelling van het zogenaamde vestgeld, beloofden ze de stad Leuven schadeloos te houden van aanspraken vanwege de jongste zoon en de jongere broer van de hertog, en gaven ze de Leuvenaars het recht om hun vee te laten weiden in het bos van de Lo.

Het is moeilijk om in de hertogelijke charters voor Antwerpen, Brussel en Leuven uit 1220/21, 1229, 1234 veel onderlinge verbanden te zien. Vermoedelijk zijn al deze oorkonden tot stand gekomen op vraag van de steden zelf, in contexten die grotendeels aan ons zicht onttrokken zijn maar waarbij de politieke machtsverhoudingen en het verlenen van financiële steun aan de hertog ongetwijfeld belangrijke factoren waren. In geen van de drie gevallen werd het stedelijke gewoonterecht gecodificeerd en schriftelijk bevestigd. In de plaats daarvan bevatten de keuren voor Antwerpen (1221) en Brussel (1229) de landsheerlijke bevestiging van nieuwe stedelijke wetgeving. De andere oorkonden bevatten de verlening van tijdelijke of permanente voorrechten of de

⁵⁴ Antwerpen, FelixArchief, *Stadscharters*, nr. c 20, c 21 en c 22.

⁵⁵ Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, p. 126–134, nr. 77.

⁵⁶ Martens, 'Recueil de textes d'histoire urbaine', p. 389–394, nr. 61 en p. 396–397, nr. 64; Vander Linden, *Histoire de la constitution de Louvain*, p. 161–163; Willems (ed.), *De Brabantsche yeesten*, dl. 1, p. 639–641, nr. 33–35.

⁵⁷ Godding, 'La « keure » bruxelloise de 1229'.

⁵⁸ Wauters, *De l'origine, Preuves* (Brussel, 1869), p. 120–121.

bevestiging van bestaande privileges, zonder dat steeds uit te maken valt welke privileges nieuw waren.

Zelfs indien er ooit een nu verloren gegane hertogelijke oorkonde van Hendrik I heeft bestaan waarin het toenmalige Antwerpse stadsrecht uitgebreid gecodificeerd werd, moeten we in ieder geval veronderstellen dat er in Antwerpen los daarvan al vrij vroeg informele aantekeningen betreffende het gewoonterecht bijgehouden werden, waarschijnlijk in de volkstaal, mogelijk in de vorm van een keurboek. Het oudst bewaarde keurboek, het zogenaamde Keurboek metten doppen, dateert vermoedelijk uit de tweede helft van de veertiende eeuw,⁵⁹ maar moet zeker voorgangers hebben gehad in de dertiende eeuw of zelfs nog vroeger.⁶⁰ De toekenning van het Antwerpse stadsrecht aan de nieuwe stad Herentals in 1209/10 impliceert dat de Antwerpse schepenen in staat waren om de inhoud van hun eigen rechtstelsel mede te delen aan hun Herentalse collega's. Dit gebeurde mogelijk in mondelinge vorm, maar het valt zeker niet uit te sluiten dat ook partiële rechtsoptekeningen gebruikt werden. Antwerpen was niet alleen de hoofdschepenbank van Herentals maar ook van een groot aantal schepenbanken in het noorden van het hertogdom.⁶¹ In geval van moeilijke rechtszaken moesten de Antwerpse schepenen vonnissen kunnen uitspreken en dus uitsluitels kunnen geven inzake de precieze inhoud van hun eigen gewoonterecht. Ook dit veronderstelt praktisch gezien een zekere mate van informele registratie van dit gewoonterecht. In de analyse van de charter nr. a 1 heb ik hierboven aangetoond dat die tekst gebaseerd was op een Middelnederlandse tekst die als voorbeeld diende. Het feit dat die *Vorlage* vermoedelijk in de volkstaal was opgesteld, wijst er op dat mogelijk hij een bredere functie had dan enkel het voorbereiden van de hertogelijke oorkonde en dus mogelijk deel uitmaakte van een ouder keurboek.

⁵⁹ Antwerpen, FelixArchief, PK#94. Zie over de datering Fr. Blockmans, 'Het vroegste officiële ambachtswezen te Antwerpen', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 8 (1954), 179–180. Blockmans geeft een aantal interne argumenten, maar verliest uit het oog dat de oudste laag van het bewaarde keurboek op zijn beurt al duidelijk gekopieerd is van een ouder handschrift, wat blijkt uit de talrijke mechanische kopieerfouten die voor een deel gecorrigeerd zijn door handen uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Het handschrift kan op basis van latere toevoegingen gedateerd worden voor 1386, maar is mogelijk niet ouder dan het midden van de veertiende eeuw.

⁶⁰ Prims, 'Het keurboek'. Zie voor de latere situatie Dave De Ruyscher, 'De ontwikkeling van het Antwerpse privaatrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw: uitgave van het Gulden Boeck (ca. 1510–ca. 1537), (ontwerpen van) ordonnanties (1496–ca. 1546), een rechtsboek (ca. 1541–ca. 1545) en proeven van hoofdstukken van de Costuymen van 1548', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 54 (2014), 65–324.

⁶¹ Raymond Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant: des origines à la fin du XVe siècle* (Brussel, 1965), p. 244–308; Philippe Godding, 'Appel et recours à chef de sens en Brabant aux XIVe et XVe siècles: *Wie hoet heeft, die heeft beroep*', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 65 (1997), p. 282–283.